

VARGA ORSOLYA

MAGYAR IRODALOM HOLLANDIÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚTÓL A KÉTEZRES ÉVEK ELEJÉIG

Henry Kammer műfordítói munkássága

*„A műfordító is a világirodalom munkása;
minthogy a méh, ki egyik virágot a másikkal
megtermékenyíti, munkása a virágtenyészetnek,
bár maga nem virág.”¹*

A kulturális transzfer kutatása során a hangsúly egyre inkább a különböző kultúrák közvetítőkre esik – fordítók, kiadók, utazók, könyvkereskedők vagy gyűjtők² –, akikről joggal feltételezhetjük, hogy a kultúrtörténet meghatározó szereplői.³ Fordítás nélkül aligha létezhet kultúra, a fordítás mibenlétét pedig két előfeltevés alapján lehet megközelíteni. Az egyik, hogy a kultúrák nagy vonalakban hasonlítanak egymáshoz. A másik, ha valaki a különbözőséget, viszonylagosságot véli elsődlegesnek a kultúrákban, vagyis összeütközésként is szemléli kölcsönhatásukat.⁴ A fordítás vizsgálható egyfajta stratégiaként, amelyet a kultúrák alakítanak ki, hogy a határaikon kívül eső területekkel foglalkozzanak, miközben fenntartják saját jellegzetességeiket. Eszményi esetben felfoghatjuk akár „két különböző (kon)textus tökéletes házasságának, mely két entitás életét köti

¹ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 395.

² Michel ESPAGNE, „Jenseits der Komparatistik. Zur Methode der Erforschung von Kulturtransfers”, in *Europäische Kulturzeitschriften um 1900 als Medien transnationaler und transdisziplinärer Wahrnehmung*, Hg. Ulrich MÖLK, 13–32 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), 13.

³ Peter BURKE, *Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe* (Wassenaar: NIAS Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, 2005), 3.

⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Fordítás és kánon”, in *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és mtsai (Budapest: Anonymus, 1998), 73.

1. kép. Henry Kammer (M. C. Kammer-Heerema fotóját Henry Kammer engedélyével közöljük. Magángyűjtemény)

össze jóban-rosszban”⁵. A kis nyelvekben – lévén elszigeteltek – a kezdetektől fogva prominens szerepet kap a fordítás: a magyarországi első írott nyelvemlék fordítás, és a holland írott hagyomány szintúgy fordításokkal kezdődött. Ma az *UNESCO Index Translationum* adatai szerint az 50 legtöbb fordítással rendelkező országok listáján Hollandia a hatodik, Magyarország a tizenharmadik helyen áll, az 50 leggyakrabban fordított forrásnyelv kategóriában a holland a tizenegyedik, a magyar a tizenkilencedik, valamint az első 50 célnyelv listáján a holland a hatodik, a magyar a tizenötödik helyezést kapta. Ezek megdöbbentő adatok, tekintve, hogy a világon több mint 200 ország és megközelítőleg 6000 nyelv létezik.⁶

Az utóbbi harminc évben legtöbbet fordított magyar író Kertész Imre (242) és Márai Sándor (233). E két írónak több mint 230 különböző nyelvű – tehát nem csak holland – fordítása szerepel a listán. A legtöbb fordítással rendelkező magyar

⁵ Susan BASNETT and André LEFEVERE, „Introduction: Proust’s Grandmother and the Thousand and One Nights: The ‘Cultural Turn’ in Translation Studies”, in *Translation, History and Culture*, eds. BASNETT and LEFEVERE, 1–14 (London; New York: Pinter Publishers, 1990), 11.

⁶ N. N., „Index translationum”, *UNESCO*, hozzáférés: 2018.01.08. <http://www.unesco.org/xtrans/bsstatlist.aspx?lg=o>.

írók egyrészt huszadik századi klasszikusok: Molnár Ferenc (132), Szabó Magda (75), Kosztolányi Dezső (73), másrészt a posztmodern irodalom jeles képviselői: Esterházy Péter (132), Konrád György (110) és Nádas Péter (81).

Jelen tanulmányommal megkísérlem összefoglalni, mely magyar szépirodalmi művek és milyen körülmények között jelentek meg holland fordításban a második világháborútól a kétezres évek elejéig.

Mivel a fordított szöveg éppúgy csak befogadása révén válhat irodalommmá, mint az eredetinek tekintett alkotás, a fordításnak a befogadó kultúrára gyakorolt hatását is meg kell vizsgálnunk.

A kultúráközvetítés szakaszai Broomans alapján:⁷

1. A kultúráközvetítő vagy kultúráközvetítők felfedezik a szerzőt vagy irodalmi szöveget.
2. A kiválasztott szerző művének kiadásához vagy előadásához a kultúráközvetítő próbál publikációs csatornát keresni (könyvkiadó, színtársulat, költőfesztivál stb.).
3. A fordítás a folyamat egyik legfontosabb eseménye, bár amíg nem publikálják, a szöveg légüres térben létezik. Valóban kiadják-e a fordítást? Eléri-e az új olvasóközönséget az átültetett szöveg?
4. A szöveg megjelenése.
5. A fordítás esetleges recepciója, amely az olvasók és a kritikusok kegyeiért folytatott küzdelmet is magában foglalja. Számos tényezőtől függ, mennyit adnak el és olvasnak el belőle. Előfordulhat, hogy a szöveg ugyan eléri az olvasóközönséget, de nem recenzálják. Végző soron a mű ismét légüres térbe kerülhet.
6. Az utolsó szakaszban lezajlik a mű második recepciója, ezúttal a befogadó országban. A recenziókban, cikkekben, előadásokban és könyvekben hivatkozott mű és szerzője így nagyobb kulturális tőkére tehet szert. A sikeres kultúráközvetítést kanonizáció követheti a befogadó országban, ha a mű irodalmi körökben jelentősnek bizonyul.

A fontosabb fordítások bemutatásakor igyekszem szemmel tartani az említett szakaszokat.

---

⁷ Petra BROOMANS, „Zichtbaar in de canon: Spelregels voor cultuurbemiddelaars”, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 128, 3–4. sz. (2012): 256–275, 263.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚTÓL A HETVENES ÉVEKIG

A holland–magyar kapcsolatok évszázados története ellenére Hollandiában csak a tizenkilencedik század második felétől jelentek meg magyarból – jórészt közvetítő nyelven keresztül – fordított irodalmi művek. *Az ember tragédiája* (1862) holland fordítása 1887-ben jelent meg, a fordító személyéről, A. S. C. Wallisról pedig több tanulmányt olvashatunk Gera Judit tollából, nemcsak ebben a kötetben, hanem másutt is.⁸ Henry Kammer szerint „a századelőn és a két világháború között alig jelent meg valami az értékes kortárs magyar irodalomból”⁹ – az egyetlen pozitív kivétel egy Ady-válogatáskötet – miközben nagy sikert aratott néhány tradicionális-konzervatív beállítottságú lektűríró, köztük Harsányi Zsolt, Földes Jolán és Körmendi Ferenc. Azóta többen árnyalták ezt a felfogást, köztük Gera Judit izgalmas tanulmányában Földes Jolán *A halászó macska uccája* című regényének különböző aspektusairól.¹⁰ Pusztai Gábor pedig több írásában is Madelon Székely-Lulofsnak és Székely Lászlónak a holland–magyar kulturális transzferben betöltött szerepével foglalkozik, akik Márait, Molnár Ferencet, Kassákot is fordítottak a két világháború közötti években.¹¹ Sivirsky Antal 1987-es tanulmányában Molnár Ferencről azt írja, darabjai hatottak a holland drámaírókra: Ary den Hertogot (1889–1958) egyenesen a „holland Molnár”-nak nevezték.¹² Molnár darabjait egyébként a hatvanas évekig színre vitték, és sikerrel játszották Hollandiában.¹³ (*Liliom*, 1947, 1952; *Játék a kastélyban*, 1949; *Olympia*, 1958; *A farkas*, 1964).

A második világháború alatt régebbi könyveket adnak ki újra, első kiadásokat csak a szórakoztató irodalom népszerű szerzői érnek meg, Harsányi Zsolt és Vaszary Gábor. Harsányi áll az élen, ő a korszak legnépszerűbb magyar

⁸ GERA Judit, „Dames in Data: A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer)–1924”, *Maatschappij der Nederlandse letterkunde*, hozzáférés: 2018.01.14. <http://www.mijnedlet.nl/mdnl/?p=2492>.

⁹ Henry KAMMER, „Nádas Péter *Emlékkönyvének* hollandra fordításának problémái és fogadtatása”, in *Előadások a műfordításról*, Workshop Series, szerk. Hans-Henning PAETZKE, 63–72 (Budapest: Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 1996), 64.

¹⁰ GERA Judit, „Földes Jolán *A halászó macska uccája* című regényének magyar, holland és flamand recepciója”, *Filológiai Közöny* 62, 4. sz. (2016): 446–466.

¹¹ Ld. PUSZTAI Gábor jelen kötetben szereplő tanulmányát.

¹² SIVIRSKY Antal, *Vijf eeuwen Hongaars-Nederlandse culturele betrekkingen* (Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken Ambassadeur Internationale Culturele Samenwerking, 1987), 38.

¹³ Agnes de BIE-KERÉKJÁRTÓ, *A magyar irodalom fogadtatása Hollandiában (1945–1983)* (Budapest: Studia Philologica Moderna, 1988), 29.

írója – a „magyar Courths-Mahler” – Hollandiában. Az ötvenes évekre némileg eltolódik a recenzensek irodalmi ízlése, és Harsányi *Életre halálra* című regényét, amelyet Madelon Székely-Lulofs fordított, lesújtó kritikával illetik 1951-ben a *De Nieuwe Eeuw* című folyóiratban,¹⁴ ugyanakkor a *Neerlandia* 1952-ben pozitívan nyilatkozik róla. A recenzens a rövid ismertetőben külön kiemeli a fordító kiemelkedő munkáját. Meglepő, hogy ugyanazon az oldalon, ahol Harsányi regényét dicsérik, Frederik van Eeden holland író *Van de koele meren des doods* (1900) [A halál hűvös tavai] című híres pszichológiai regényéről gúnyos hangú kritikát olvashatunk.¹⁵

Egy ország fordításpolitikája bizonyos korszakokban gyakran szorosan összeköthető aktuális politikai eseményekkel, ezt tapasztalhatjuk Hollandia és Magyarország viszonylatában is. A politikai berendezkedés miatt az ötvenes években korlátozottak a személyes kapcsolatok Magyarországgal. Ez alól kivétel a kommunista nézeteket valló Theun de Vries, aki a magyar kormány meghívására 1948-ban látogat először Magyarországra „irodalmi és kulturális tájékozódás” céljából. Találkozott Illyéssel, Déryvel, Lukács Györggyel. Első benyomása Magyarországról „szívet melengető”, egy ország, nemzet újjászületését látja.¹⁶ 1951-ben újra hivatalos meghívást kap, amikor ismét lenyűgözi „a művészettel, kultúrával való találkozás, az alkotó kezdeményezés és lelkesedés”¹⁷. Útját a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Bizottsága finanszírozta, és nem csinált rossz befektetést, ugyanis De Vries látogatásáról lelkes úti beszámolót írt, melyet szintén a magyar kormány támogatott.¹⁸ Bár a 110 oldalas, illusztrált könyv csupán egyetlen kiadást ért meg, talán azért él tovább, mert W. F. Hermans, az egyik legnagyobb huszadik századi holland író egyik polémiáját ennek szentelte. Hermans szerint az írás propagandabrosúrára hasonlít a hitleri időkből. Érdekes, hogy Hollandiában Hermanson kívül senki nem emelte fel a szavát a kommunista író ellen úgy, mint a harmincas években az NSB – az 1931–1945-ig működő holland nemzetiszocialista párt – tagjai ellen.¹⁹

¹⁴ Agnes de BIE, „De Hongaarse literatuur in Nederland 1945–1986”, *Bzzzletin* 16, 146. sz. (1987): 72–78, 73.

¹⁵ E. H. B., „Leestafel”, *Neerlandia* Jaargang 56 (1952): 12.

¹⁶ Jos PERRY, *Revolte is leven: Leven en werk van Theun de Vries (1907–2005)* (Amsterdam: Ambo; Anthos, 2013), 144–145.

¹⁷ PERRY, *Revolte is...*, 144–145.

¹⁸ Theun de VRIES, *Levend Hongarije: reisnotities* (Den Haag: Nieuw Hongarije, 1952).

¹⁹ PERRY, *Revolte is...*, 146.

Ebben az időben inkább klasszikus magyar művek fordításai készülnek: Molnár Ferenc regénye, a *Pál utcai fiúk* 1950-ben, Mikszáth Kálmán két regénye²⁰ két évvel később jelenik meg Hollandiában. Mikszáthot egyébként már a század elején fordították hollandra, a *Szent Péter esernyője* H. A. C. Beets-Damsté tolmácsolásában több kiadást is megért, 1956-ban pedig 13.000 eladott példánnyal kiemelkedő pozíciót ért el. Ami a kortárs írókat illeti, elsősorban a külföldön élő magyar Arthur Koestlerre irányult a figyelem. Sőt, Heerikhuizen irodalomtörténetében, amelyben szűk egy oldalt szán a magyar irodalom ismertetésére, egyenesen Koestlert nevezi meg a magyar irodalom egyetlen élő képviselőjének.²¹

„Hogy mennyire összekuszálódhatnak az irodalmi recepció szálai, az bizonyítja, hogyan befolyásolta Koestler önéletrajza az egyik legnagyobb huszadik századi magyar költő, József Attila külföldi ismertségét. Koestler, aki önéletírásában néhány oldalt szentelt a költőnek, ilyen módon hozzájárult József Attila nevének, életművének terjesztéséhez saját hazáján kívül”²² – írja Agnes de Bie 1987-es tanulmányában. Koestler 1954-ben Nagy-Britanniában publikált visszaemlékezése²³ után kezdték fordítani József Attila verseit hollandra különböző folyóiratok és antológiák számára. 1977-ben aztán önálló válogatáskötete jelent meg, jórészt Sivirsky Antal átültetésében.

Az 56-os forradalom kitörésével megváltozott a helyzet: Magyarország hirtelen az érdeklődés középpontjába került, egyúttal a magyar irodalom felé is figyelem irányult. A Nyugat-Európát elárasztó emigránsirodalom hullámával párhuzamosan lassan elkezdődött az ismerkedés a kortárs magyar költőkkel és írókkal. Az 56-os forradalmat követő szakaszt Henry Kammer az emigráns irodalom címével illeti, és felhívja a figyelmet arra, hogy ebben az időszakban szépirodalmi értékkel nemigen rendelkező dokumentarista könyveket fordítanak,²⁴ többek között Méray Tibor és Sebestyén György írásait. 1957-ben mégis megjelenik egy igen jelentős válogatás: a Sivirsky Antal szerkesztette novellagyűjtemény felőleli a magyar klasszikus és kortárs irodalom legjavát Petőfitől Máraiig. A reprezentatív

²⁰ A *Szelistyei asszonyok* (1894, *Szelistje – het dorp zonder mannen*) Urb de Wael és a *Beszterce ost-roma* (1901, *De dolle graaf Pongracz of het beleg van Beszterce*) Urb de Wael és Dirk Wolters fordításában.

²¹ F. W. van HEERIKHUIZEN, *Gestalte der tijden. De wereldletterkunde in hoofdtrekken*, vol. 2 (Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., 1956), 303–304, 304.

²² BIE, „De Hongaarse...”, 73. A cikkben minden holland nyelvű forrásból származó szöveg Varga Orsolya fordítása.

²³ ARTHUR KOESTLER, *The Invisible Writing* (London: Collins with Hamish Hamilton Ltd, 1954).

²⁴ HENRY KAMMER, „De Hongaarse literatuur in het Nederlandse taalgebied vanaf de Tweede Wereldoorlog”, in *Het schrijvershuis*, 5–7 (Amsterdam: Stichting Fonds voor de Letteren, 2005), 5.

kötetet már nem övezte hallgatás a kritika részéről. Az *NRC Handelsblad*-ban, Hollandia máig legtekintélyesebb napilapjában a recenziens a magyar elbeszélő hagyomány jellegzetességeit ragadja meg: „Mindenekelőtt az itt tárgyalt magyar elbeszélő művészet általános vonását kell kiemelnünk: annak orális jellegét. A mi elbeszélő művészetünk túlnyomórészt didaktikus hagyományával ellentétben egyértelműen a gyönyörködtetés, szórakoztatás jellemzi, amolyan kandallótűz melletti történetmesélő hangulat lengi be.”²⁵

Mindazonáltal a magyar irodalom kiadásának folyamata Hollandiában a második világháborútól a nyolcvanas évek végéig erősen politikai színezetű. Ez nem is csoda, hiszen magát az irodalmat is átszövi a politika. „Egyrészt aktuális politikai események játszottak meghatározó szerepet a lefordítandó könyvek kiválasztásában, másrészt azonban az olvasóknak is csak akkor keltette fel az érdeklődését a magyar irodalom, ha az ország bizonyos politikai események miatt eleve az érdeklődés középpontjába került, és minden, ami Magyarországgal kapcsolatos volt, hírértéket kapott”²⁶ – foglalja össze De Bie.

Talán nem véletlen, hogy Déry Tibor 56-os – a szabad világ tiltakozását kiváltó – bebörtönzését követően Hollandiában megjelent kisregénye, a *Niki* (ford. Jan van Rhenen, 1958) nagy érdeklődést váltott ki, és különböző fórumokon magasztaló kritikákat kapott. J. Bernlef a Magyarországon regnáló sztálini rezsim finom, intelligens kritikáját értékeli a műben.²⁷ Egy másik recenzió szerint a komoly és megrázó szövegbe ironia vegyül, „valóban olyan könyv, amelyet el kell olvasni, már csak a szöveg finomsága, szelídsége miatt is”²⁸. Még egy női magazin regényajánló rovata is beszámol a műről: „Csodálatos a stílusa, az embersége, és bármennyire egyszerűnek tűnik is, a megfogalmazás módja kis irodalmi emlékművé emeli.”²⁹ Déry kisregényének fordítását négy évvel később egy novellagyűjtemény követi, majd 1964-ben Németh László *Bűn* (1936) című regénye (ford. Margot Bakker) és 1967-ben Fejes Endre *Rozsdatemetője* (1962) (ford. R. Fiddelaar).

Illyés Gyula az *Egy mondat a zsarnokságról* című versével szerzett hírnevet az 1956 utáni időszakban (ford. Antal Sivirsky), tíz évvel később a nemzetközi költészeti napokon a belgiumi Knokkéban nagydíjat kapott. Leghíresebb könyvét,

²⁵ BIE, „De Hongaarse...”, 73.

²⁶ Agnes BIE, „Hongaarse literatuur in Nederland”, *Ablak*, hozzáférés: 2018.01.14. http://www.prospekt-online.nl/prosabl/ablak/artikelen/literatuur_apr.html.

²⁷ BIE, „De Hongaarse...”, 74.

²⁸ Rein VALKHOFF, „Tibor Déry: *Niki*. uitg. Andries Blitz. Laren en Intern. Pers, Antwerpen. 144 blz., f 3,50”, *Het boek van nu* 12 (1958/1959), 180.

²⁹ N. N., „Romans. *Niki*”, *De vrouw en haar huis* 53, 7. sz. (1959): 344.

a *Puszták népe* című szociográfiáját azonban csak 1976-ban fordították hollandra. Az eredetileg 1936-ban napvilágot látott mű egyébként már sokkal korábban megjelent németül, franciául, sőt finnül is. A „mély hatást keltő mű” folytatásaként lehet felfogni a hollandul 1978-ban publikált *Ebéd a kastélyban* című beszámolót. Bár ez az írás „szerényebb szándékú, mint a *Puszták népe*, ebben a szerénységben azonban mégis magas irodalmi színvonalat képvisel”³⁰. Az irodalmi folyóiratnak ugyanebben a számában Sivirsky három magyar önéletrajzi ihletésű munkát ismertet, Szabó Magdát (*Régimódi történet*, 1977), Déryét (*Ítélet nincs*, 1969) és Vágó Mártáét (*József Attila*, 1975).

A hetvenes évek végétől fokozódott a magyar–holland kulturális transzfer intenzivitása. Ez többek között Dedinszky Erika érdeme, aki 1977-ben *A hallgatás tornya* (*De toren van het zwijgen*) címmel egy modern költeményeket tartalmazó gyűjteményt szerkesztett. A válogatáskötet hét kortárs költőt mutat be, köztük Weöres Sándort, Pilinszky Jánost, Csoóri Sándort, Oravecz Imrét és Tolnai Ottót. Ez a kötet új színben tünteti fel a magyar költészetet, jócskán különbözik Sivirsky Antal addigi válogatásaitól. Később Dedinszky önálló Pilinszky- (1984), Csoóri- (1982) és Veress Miklós- (1981) köteteket is fordít – mindhárom költő a Poetry International meghívottja. A holland kritika Pilinszkyt fogadja a legpozitívabban,³¹ amelynek az oka talán abban keresendő, hogy a modern holland költészetben is felismerhető, jelenlévő mozzanat a szikárság, a sallangmentes nyelvhasználat. A kritika értékeli, hogy a költő a lírai kifejezés lehetőségeit a minimumra redukálja, csupán az élmény magját közvetíti – Gerrit Achterberghhez hasonlítják. *Kráter* című kötete 1984-ben jelent meg hollandul Dedinszky Erika fordításában, aki 1981-ben kultúrákövetítői tevékenységéért megkapta a legrangosabb holland fordítói elismerést, a Martinus Nijhoff-díjat. A díjátadáson elmondott beszédében annak a reményének adott hangot, hogy „a magyar könyvek [...] ezentúl nem tűnnek el nyomtalanul egy rövid idő után, hanem eljutnak a címzetekhez: a holland olvasókhoz”, olvasható a zsűri beszámolójában.³²

³⁰ Willem G. WESTSTEIJN, „Signalement over Gyula Illyés”, *Literair Paspoort* 30, 276. sz. (1979): 87–92, 92.

³¹ BIE, „De Hongaarse...”, 75.

³² Lásd: <http://www.h-kammer.nl/werk/symposium/uitnodiging.html>. Hozzáférés: 2018.01.14.

AZ ÁTTÖRÉS: A NYOLCVANAS, KILENCVENES ÉVEK

A változás kezdetét Konrád György debütáló regénye, *A látogató* (1969) fordítása jelenti 1976-ban, német közvetítőnyelv segítségével (ford. Hans Hom). Rob van Gennep kiadója nagy sikerrel vezeti be az író Hollandiába, első regényét hétszer nyomják újra – csakúgy, mint a Van Gennepnél tíz évvel később megjelenő *A cin-kos* (1978) című regényét: a műveket magasztaló kritikák sora fogadja. A *Kerti mulatsággal* (1987) tetőzik Konrád sikere, hat év alatt (1988–1994) tizenhárom kiadást ér meg a mű.³³ Mint említettük, a fordításpolitikai a kis irodalmak esetében még szorosabban összefügg a nagypolitikával, vagyis Konrád elismerése részben annak is köszönhető, hogy a demokratikus ellenzék prominensként Magyarországon 1974–1988-ig betiltott szerző volt, ebben az időszakban külföldön publikált. A holland bestsellerlistára felkerült regénye³⁴ épp abban az időszakban jelent meg, amikor Kelet- és Közép-Európa a politikai változások miatt az érdeklődés homlokterében állt, ráadásul hollandiai sikerének tetőpontján, 1990-től 1993-ig a Nemzetközi PEN Club elnöke volt.

A későbbiekben találunk kevésbé lelkes kritikát is, amely Konrád grandiózus közép-európai regényciklusának negyedik részét, a *Hagyatéket* (1998) illeti – ebben a recenzió a regény töredezettségét, nyelvének nehéz követhetőségét, pontatlanságát és a világos cselekményvezetés hiányát rója fel az íróra, illetve a fordítóra, Alföldy Marinak.³⁵

1981-ben Jan Cremer, a magyar származású, ám magyarul nem beszélő író és festő elhatározta, hogy megismerteti a holland olvasóközönséget a magyar irodalom klasszikusaival, valamint kortárs szerzőivel, és sorozatot indított el a Loeb könyvkiadónál *Hongaars archief* címmel. A sorozat első darabját, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* (1901) című regényét Henry Kammer fordította (1981), akinek fordítói munkásságára a későbbiekben részletesen kitérek. A fordító egy előadásában a *Volkskrant* című országos napilapban megjelent elutasító hangú recenzióból idéz, mely túrhetetlenül nacionalista hangvételűnek találta Gárdonyi művét. Hollandiában nem örvendenek népszerűségnek az ilyen tematikájú, illetve hangulatú

---

³³ Joyce KRAAIVELD, *Politiek op de plank: De privébibliotheek van Rob van Gennep vs. het fonds van zijn uitgeverij* (Delft: Uitgeverij Eburon, 2009), 39.

³⁴ KAMMER, „Nádas Péter...”, 67.

³⁵ Tom van DEEL, „De kronkels van György Konrád”, *Trouw* (1999. október 23.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.trouw.nl/cultuur/de-kronkels-van-gyorgy-konrad~a926a015/>.

művek – nagy megdöbbenést keltene a hír, hogy ez a regény Magyarországon több mint száz éve az általános iskolások kötelező olvasmányainak a listáján szerepel.

Ugyanebben az évben még két kötet jelent meg a sorozatban: Mikszáth *Különös házassága* (1901) (ford. Sivirsky Antal) és Sánta Ferenc *Ötödik pecsét* (1963) című regénye (ford. Marác László és A. H. Heijbroek), amelynek kiválasztásához nyilván hozzájárult, hogy 1977-ben Fábri Zoltán felejthetetlen filmváltozata nyerte a Moszkvai Nemzetközi Filmfesztivál fődíját, valamint a Berlini Arany Medvére is jelölték. A sorozat második, egyben utolsó évében Cremer ismét klasszikusokat választott: Kosztolányi *Édes Anna* (1926), Móricz Zsigmond *A boldog ember* (1935) és Jókai Mór *Az arany ember* (1872) című művei szólaltak meg hollandul. A sorozat sajnálatos módon szinte észrevétlen maradt a holland kritika számára.

A nyolcvanas évek vége felé a rendszerváltozás közeledtével és nem kis mértékben Konrád György 1988-as sikerének köszönhetően egyre nőtt a magyar irodalom iránti érdeklődés. Konrádnak egyébként olyan különleges pozíciót sikerült kivívnia a holland irodalmi életben, hogy a legnevesebb holland nyelvű lapok kérték fel önálló rovat publikálására: ez először történt meg magyar íróval Hollandiában. Baráti kapcsolatot ápolt kiadójával, Rob van Gennepel. Így az *NRC Handelsblad*-ban 1989-től 1995-ig olvashatjuk irodalomról, politikáról és egyéb témákról szóló cikkeit Henry Kammer fordításában. A kilencvenes években Konrád György regényeinek publikálása mellett a Van Gennep Kertész Imre és Nádas Péter művének megjelentetését is zászlajára tűzi. Fontos tényező, hogy Kertész akkorra Németországban már hírnevet szerzett. 1994-ben a *Kaddis egy meg nem született gyermekért* (1990) jelenik meg, majd 1995-ben a *Sorstalanság* (1975). Később a kétezres években számos regényét lefordítják, a *Sorstalanság* pedig a mai napig több mint tíz kiadást ért meg.

Nádas *Egy családregény vége* (1977) című regényét is pozitívan fogadja a kritika, az eladási adatok azonban kedvezőtlenebbek, mivel a szerző holland nyelvetterületen akkor még ismeretlen. Az áttörést az *Emlékiratok könyve* (1986) hozza meg Hollandiában 1993-ban: erre részletesen kitérek a Henry Kammer munkásságával foglalkozó fejezetben.

A KÉTEZRES ÉVEK

Esterházy Péter regényeinek nem megfelelő értékelése Hollandiában Henry Kammer szerint a szerző szövegeit átszövő nagymértékű intertextualitásnak tudható be,³⁶ bár az eredeti megjelenése után két évvel, 2002-ben kiadott *Harmonia Caelestis* (ford. Robert Kellermann) kedvező fogadtatásban részesült. Douwe Draaisma, az emberi emlékezet természetével és működésével foglalkozó holland pszichológusprofesszor kiterjedt tanulmánya elemzi a regény és a 2002-ben írt nem fikciós *Javított kiadás* (ford. Robert Kellermann, 2004) nyomán az emlékezet és az archívum kapcsolatát.³⁷

Márai újrafelfedezése voltaképpen Olaszországban kezdődött, ahol az író és kiadó Roberto Calasso a szinte visszhang nélküli francia megjelenés után a regény 1998-as olaszországi premierje előtt azt mondta, Márai prózája a világirodalmi klasszikusokkal, Thomas Mann és Franz Kafka műveivel vetekszik. Olaszország után Németországban *A gyertyák csonkig égneek* (1942) német fordítása (*Glut*, ford. Christina Viragh, 1999) hónapokig a bestsellerlistákon szerepelt, Marcel Reich-Ranicki a német televízióban abszolút mesterműnek kiáltotta ki. A *Gloed* Hollandiában is – ahol Willem Kuipers elsőként mutatott rá a német kiadás létre és jelentőségére – fél évig folyamatos sikert könyvelhetett el (ford. Alföldy Mari, 2000). Az olvasók örömmel üdvözölték, szívükbe zárták a regényt.³⁸ A szédületes érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint hogy a Márait a *The New York Review of Books* egyik számában kritizáló író, J. M. Coetzee maga is kritikát kap egy neves holland napilapban. A cikk szerzője mintegy védelmébe veszi Márait: egyrészt azzal érvel, hogy a kritikusnak hiányos a rálátása az író életművére, másrészt azzal, hogy a recenzált munkát Coetzee németből készített angol fordításban olvasta.³⁹

Mindazonáltal Márai hollandiai kanonizációjának hozadéka, hogy a kiadók foglalkozni kezdenek az író előfutáraival, így megjelennek, illetve újra megjelennek Kosztolányi Dezső és Szerb Antal regényei is.

³⁶ KAMMER, „De Hongaarse...”, 6.

³⁷ Douwe DRAAISMA, „Het geheugen van de Esterházy's: Over archieven en herinneringen”, in *Vergeten van het gebeugen: Studium Generale 2007–2008*, red. Stefan HERTMANS, 59–71 (Gent: Academia Press, 2008).

³⁸ MÉSZÁROS Tibor, „Márai és a siker I”, *Magyar Nemzet* online (2011. december 17.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://mno.hu/korabbipartnereink/marai-es-a-siker-i-1036275>.

³⁹ Willem KUIPERS, „Een spel wordt pijnlijk ernst”, *De Volkskrant* (2001. december 21.): 24.

A *Hongaars Archief* című sorozatban publikált *Édes Anna* (1982) majdnem negyedszázaddal későbbi új kiadása (2004) elragadtatott visszajelzéseket vált ki, egyik kritikus Kosztolányit egyenesen modern Flaubert-nek nevezi, de hasonlítják Csehovhoz⁴⁰ és a holland Simon Carmiggelhez is, „dandynak álcázva”⁴¹.

Wil Rouleaux a *Trouw*-ban közölt cikkében így méltatja: „Még Márai Sándornál is jobban írt kor- és honfitársa, Kosztolányi Dezső. A nemrég lefordított *Édes Anna* igazi nagy regény [...] Kosztolányi újrafelfedezése nem véletlen: magyar kortársai nemzetközi sikerével függ össze. Ő azonban teljesen más kaliberű író, mint Márai Sándor vagy Szerb Antal. [...] Hozzájuk képest Kosztolányi minden kétséget kizáróan árnyaltabb és rafináltabb, jóllehet ez az eladási mutatókat valószínűleg inkább rontja, mint előremozdítja.”⁴² Ezután a kétezres évek első évtizede körül Kosztolányitól három kötet is megjelenik, köztük két *Esti Kornél* novellafüzér Alföldy Mari fordításában (2008, 2011), melyet a kritika lelkesen fogad. Miriam Rasch szerint „Kosztolányi még a mellékszereplőkkel is kiérdemelteti az Oscar-díjat. [...] ez egyszerre minden, ahogy az irodalom képes minden lenni egyszerre: szellemes és szomorú, barátságos és képmutató, optimista és tragikus, történelmi és aktuális.”⁴³ A Henry Kammer által 2007-ben fordított *Pacsirta* (1924) recenziói szintén Kosztolányi kanonizációját sejtetik. „Kevés író képes az emberi kapcsolatokban rejlő feszültségeket ilyen hihetetlenül pontosan szavakba önteni.”⁴⁴ A *Parool* recenzense megjegyzi, hogy „Kosztolányi korszakalkotó munkájából Márai is profitálhatott”⁴⁵.

⁴⁰ Wil ROULEAUX, „Een huissloofje neemt wraak; De mooiste roman van een groot Hongaars schrijver”, *Trouw* (2005. január 22.): 41.

⁴¹ Riny POLMAN, „In de Hongaarse hemel”, *Polman schrijft*, a Polman könyvkereskedés kiadványa 69 (2007 december), 2.

⁴² ROULEAUX, „Een huissloofje...”

⁴³ Miriam RASCH, „Kornel Esti, de enige held in dit verhaal”, hozzáférés: 2018.01.14. <http://www.miriamrasch.nl/literatuur/kornel-esti-de-enige-held-in-dit-verhaal/>.

⁴⁴ Monica van den BERG, „Leeuwerik weer in nest”, *Nederlands Dagblad* (2008. március 28.): 19.

⁴⁵ Alle LANSU, „Derde vertalde roman van de Hongaar Dezső Kosztolányi. Troosteloze, maar hilarische satire”, *Parool* (2008. január 31.): 35.

HENRY KAMMER MŰFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA

Tanulmányom második részében egy kiválasztott kultúraközvetítő munkásságát vizsgálom meg, és többek között arra a kérdésre keresem a választ, hogy a kanonizáció mennyiben köthető a fordító munkájához, vagy – Petra Broomans szavaival élve – titkos recept kell-e hozzá, amelynek összetevői a kifinomult stratégiák, a megfelelő pillanat, a megfelelő hely (tér) és egy csöppnyi szerencse.⁴⁶

Henry Kammer (1943–) műfordításainak listáján 84 tétel szerepel, ezzel a magyar irodalom legproduktívabb holland fordítójának nevezhetjük.

A magyar nyelvvel érettségi vizsgája után került kapcsolatba a hatvanas években, amikor kelet-európai útra indult. Magyarország többek között egzotikus nyelve miatt is rabul ejtette. Mivel annak idején Magyarországon alig beszéltek nyelveket, ha kommunikálni akart az ember, meg kellett tanulnia magyarul. Később jogot tanult Rotterdamban, mellette pedig beiratkozott a Groningeni Egyetem Finnugor Tanszékének magyar nyelv és irodalom szakára (melyet azóta – 2013-ban – sajnálatos módon megszüntettek). Minduntalan bosszankodott a magyar irodalom holland fordításainak nem megfelelő színvonala miatt, ezen változtatni kívánt. Szabó T. Ádám, a Groningeni Egyetem egykori tanára kapcsolatba hozta könyvkiadókkal, és egy próbafordítás után lehetősége nyílt két klasszikus magyar regény fordítására, melyekről a következő alfejezetben esik szó.⁴⁷

1979-től 2005-ig a Groningeni Egyetem Finnugor nyelvek és kultúrák Tanszékén tanított magyar nyelvtant, irodalmat, történelmet, kultúrát és természetesen fordítást, magyarról hollandra.

1994-ben a Prins Bernhard Alapítvány rangos Martinus Nijhoff-díját vehette át, mely 100 000 gulden összeggel járt. A díjat elsősorban Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című regényének fordításáért (1993) ítélték oda. A zsűri a szélsőségesen bonyolult és terjedelmes mű kiemelkedő fordítását méltatja: „Kammer káprázatosan adja vissza a különböző hangulatokat és stílusokat, ezért a könyv karaktere tökéletesen érvényesül. Sikerül sziporkázón leküzdenie a magyar és a holland nyelv közti óriási különbségekkel járó nehézségeket.”⁴⁸ 1995-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét érdemelte ki a holland–magyar irodalmi

---

⁴⁶ BROOMANS, „Zichtbaar in...”, 264.

⁴⁷ Idézi Thijs KETTENIS, „C.N”, *Universiteitskrant RuG* (2004. október 27.), hozzáférés: 2018.01.14. http://www.h-kammer.nl/werk/uk/art_uk.htm.

⁴⁸ Lásd: <http://www.h-kammer.nl/werk/symposium/uitnodiging.html>. Hozzáférés: 2018.02.06.

kapcsolatok előmozdításáért végzett kimagasló tevékenységéért. 2000-ben megjelent a magyar Akadémiai Kiadónál kilenc év feszített munkájának gyümölcse, a több mint 44 000 szócikket tartalmazó magyar–holland kéziszótár, amelynek Kammer a társszerkesztője.

2004-ben megkapta a magyar Pro Cultura Hungarica kitüntetést, amely a magyar kultúra értékeinek külhoni megismertetésében és terjesztésében, valamint a magyar nemzet és más nemzetek művelődési kapcsolatainak gazdagításában elévülhetetlen érdemeket szerzett külföldi állampolgárok részére adományozható. A díjat az amszterdami Concertgebouw-ban adták át, a *Hongarije aan zee* [Magyarország a tengernél] című három hónapon át tartó kulturális rendezvény nyitóelőadásán. Henry Kammer egyéb irodalmi díjakat is magáénak tudhat, köztük a magyar Déry-díjat.

Első fordítások

Henry Kammer fordítóként 1981-ben debütált Jan Cremer sorozatának első darabjával, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényével. A regényről csupán két recenzió jelent meg – a kiadó hiányos sajtókapcsolatai miatt is –, amelyek közül az egyik határozottan elutasító. A kritikus a regény hangnemét tűrhetetlenül nacionalistának találta,⁴⁹ ami nem csoda a politikai korrektségre sokkal érzékenyebb, igen más kultúrájú Hollandiában. Kammer második regényfordítása 1982-ben az *Édes Anna*, ami ebben a sorozatban szintén alig kap visszajelzést, ezzel szemben 2004-es új kiadása óriási sikert arat. Ennek oka nagyrészt az akkoriban tetőfokát elérő európai Márai-láz: Kosztolányi regényének újabb kiadását voltaképpen Máraival „reklámozzák,” a címlapon az áll, hogy ő volt „Márai nagy mestere”. A sikerhez jócskán hozzájárul a kortárs magyar író, Konrád György hollandiai diadala. Kammer a nyolcvanas évek végén Konrád *Kerti mulatságának* fordításával (1988) vált a magyar kultúra első számú közvetítőjévé Hollandiában. Konrádhoz műfordítói pályáján végig „hű” marad, számszerűen a legtöbb írást tőle fordítja.

⁴⁹ KAMMER, „Nádas Péter...”, 66.

Konrád György, Kertész Imre, Márai Sándor, Nádas Péter

Konrád *Kerti mulatsága*, mint a korábbiakban említettem, hónapokig a bestseller-lista előkelő második, harmadik helyén állt – Kammer az eladott példányszámok után még 20 000 gulden royaltyt kapott, ami még Hollandiában is szinte ismeretlen jelenség a fordítók számára. Mivel Kelet-Európa 1989 után óriási rivaldafénybe került, nagy kereslet mutatkozott további fordításokra. Kammer mintegy 20 éven át fordított Konrádot, regényektől kezdve esszéken át a különböző országos lapokban publikált cikkekig. Konrád sokat tartózkodott Amszterdamban, a holland televíziós csatornák gyakori vendége volt. Wim Kayzer újságíró 2010-ben sugárzott többórás, nevezetessé vált televíziós sorozatában többek között Gabriel Garcia Marquezzel és Konrád Györggyel készített interjút.⁵⁰ Elmondhatjuk, hogy Konrád a holland irodalmi élet aktív részesévé vált, így természetesen minden hollandul megjelent munkáját bőséges visszajelzés követte. A recenzensek többek között irodalmi óriásnak, *homo universalis*nek nevezik a szerzőt, páratlannak a műveit.⁵¹ Konrád utolsó Kammer által fordított regénye is pozitív fogadtatásra talál. „A magyar történelemről, az emberiségről és saját sorsáról való melankolikus meditációinak köszönhetően a *Kakasok bánata* (2005) Konrád életművének abszolút csúcspontjává terebélyesedett. Jellegzetes írásmódjával, amely a letargia, az irónia és játékoság között kanyarog, Konrád György lenyűgöző regényt alkotott” – írja recenziójában Erwin Tomissen.⁵²

Találunk azonban kevésbé lelkes kritikát is, amely Konrád regényciklusát (*Kerti mulatság*, 1987; *Melinda és Dragomán*, 1991; *Kőóra*, 1994; *Hagyaték*, 1998) elsősorban nehezen követhető, ide-oda csapongó elbeszélő stílusa miatt marasztalja el. Tom van Deel szerint „ezekben a regényekben minden magának az írásnak a nyelvi cselekményében játszódik. Így számomra gyakran olyan mondatok, bekezdések és fejezetek is elvesztek a *Hagyaték*ból, amelyek történetek nehezen megfogható forgatagát tartalmazzák.”⁵³

⁵⁰ „Jorge Semprun”, *VPRO*, hozzáférés: 2018.01.14. https://www.vpro.nl/speel~WO_VPRO_038755~vpro-1989~.html.

⁵¹ Graa BOOMSMA, „Een man met vele eigenschappen”, *De groene Amsterdammer* 120, 26. sz. (1996. június 26.): 44.

⁵² Erwin TOMMISSEN, „György Konrád, ‘Het verdriet van de hanen’: György Konrád mijmert over het leven”, *Cutting Edge*, hozzáférés: 2018.01.14. <http://www.cuttingedge.be/boekenstrips/verdriet-van-de-hanen>.

⁵³ Tom van DEEL, „De kronkels van György Konrád”, *Trouw* (1999. október 23.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.trouw.nl/cultuur/de-kronkels-van-gyorgy-konrad~a926a015/>.

Kammer nyolc kötetet fordít Kertész Imrétől, 1994-től 2005-ig. Hollandiában a *Kaddis a meg nem született gyermekért* után egy évvel, 1995-ben jelent meg a *Sorstalanság*, amikor Kertész Németországban már hírnévnek örvendett. Érdeemes megemlíteni, hogy amikor Kammer hozzáfog a munkához, azonnal a szinte lefordíthatatlan regénycímbe ütközik. Szó szerinti fordítása hollandul – különösen címként – nem cseng jól, irodalmian. Kammer elmondja, hogy a kiadó erőszakosan ragaszkodott az *Onbepaald door het lot* [Sors által meghatározatlanul/bizonytalanul] címhez, ő azonban nem értett egyet a fordítással, mivel azt túl pozitívnak találta. A regény címével kapcsolatos magyarországi felfogások felsorolását követően (a zsidóktól elvették a sorsukat, és halálra szánták őket; a főhőstől elvették a gyerekkorát, és új sorsot, a halált kapta, de végül ez sem teljesült; a főhős olyan sorsot tapasztalt meg, amit nem lett volna szabad; a főhőst a sorsa a zsidósághoz köti, de sem a nyelvet, sem a vallást nem ismeri; a táborbeli zsidók azért közösjük ki a főhőst, mert nem igazi zsidó) saját értelmezését vezeti elő, nevezetesen, hogy a deportálás a főhős valamennyi társadalmi és családi kötelékét elvágta, megfosztotta megszokott környezetétől és reménybeli jövőjétől. Ennek tükrében a fordító a *Beroofd van het lot* [Sorstól megfosztva] címet javasolta, a kiadó azonban nem fogadta el. A mű számos kiadást ért meg a mai napig.

Az *Egy polgár vallomásai* (1934, *Bekentenissen van een burger*, 2007) hét év alatt a nyolcadik hollandul megjelenő Márai-könyv: hármát Henry Kammer fordított a kétezres évek első évtizedében. Egyes kritikák egyenesen élete legkiválóbb művének tekintik a harmincas évek közepén publikált könyvet. „Nemcsak megfigyelései alaposak, következtetései is pontosak és vitathatatlanok” – írja Dandoy Györgyi.⁵⁴ Ha a cikkekben szóba kerül a fordító, róla is szuperlativuszokban beszélnek. Egy keresztény folyóirat recenzense szerint azonban ez a könyv minden erénye ellenére sem éri el az olyan regények erejét, mint *A gyertyák csonkig égnék*.⁵⁵

A Judit... és az utóhang (1941) (*Kentering van een huwelijk*, 2005) nyolc héten át szerepel – az előkelő tizenhatodik hely körül – a Bestseller 60 listán, amelyet 350 holland könyvesbolt eladási adatai alapján állítanak össze. Egyesek monumentálisnak találják a könyvet, és Márait mesternek nevezik az emberi válsághelyzetek megnevezésében és kibogozásában.⁵⁶ Mások némileg árnyaltabban írnak a szerző

⁵⁴ DANDÓY Györgyi, „De nieuwe Sándor Márai”, *NRC next* (2008. január 10.): o. n.

⁵⁵ Paul van TRIGT, „Bekentenissen van een burger” *Wapenveld* 57, 6. sz. (2007. november): 41–42, 41.

⁵⁶ Sofie MESSEMAN, „Sándor Márai/*Kentering van een huwelijk*”, *De Tijd* (2005. augusztus 15.), hozzáférés: 2018.01.29. <https://www.tijd.be/cultuur/algemeen-recensie-boek/S-andor-M-rai-Kentering-van-een-huwelijk/1855570>.

korábbi regényeihez képest kevesebb feszültséggel és drámai konfrontációval rendelkező művéről, amely azonban más értékeket hordoz. Alle Lansu szavaival „nem az a regény, amelynek olvasása közben a cselekmény izgalmas alakulása az embert szinte letaszítja a székről, ám ezt bőségesen ellensúlyozza a bölcs elmélkedések sora általában az emberiségről, és különösen a szerelemről”⁵⁷. A regényből színpadi változat készült – csakúgy, mint korábban *A gyertyák csonkig égnek* című művéből, ami 2003-ban közönségdíjas lett Hollandiában. A kritikus azt veti a második Márai-adaptáció szemére, hogy a szerző emelkedett, irodalmi nyelve nem alkalmas színpadra, a dramaturg pedig sajnos sokszor szó szerint vette át a regény szövegét.⁵⁸ Érdemes megemlíteni, hogy a 2003-ban megjelent *Zendülőket* (1930) a *Gay News*-ban a recenzió a könyv fülfeltáplálása és a homoerotikus utalások kapcsán Musil *Törlesséhez* (1906), Thomas Mann *Halál Velencében-jéhez* (1912) és Stefan Zweig *Érzések zűrzavarához* (1926) hasonlítja.⁵⁹

1988-ban a Van Gennep Kiadó felkérésére Kammer lefordította Nádas Péter *Egy családragény vége* (1977) című regényét, melyet a szerző viszonylagos ismeretlensége ellenére rendkívül kedvezően fogad a kritika. Nádas azonban csak az 1993-ban megjelent regénye, az *Emlékiratok könyve* folytán válik népszerűvé Hollandiában. A fordítót ezután interjúkra kéri, irodalmi beszélgetésekbe, műsorokba hívják el résztvevőnek. A könyv megjelenése után Henry Kammert felterjesztik az Európai Bizottság által az EU-ban működő műfordítók számára alapított Ariszteion-díjra. A legnagyobb országos lapokban és folyóiratokban részletes recenzió jelenik meg, ezek túlnyomórészt igen pozitív hangúak – amelyik kevésbé, az a könyv terjedelmére és humortalanságára panaszkodik. Hadd idézzek néhány jelentős országos napilap kritikájából: „Nádas ebben a könyvben is történeteket mesél, folyton váltakozó stílusokban, ám mindig tökéletességre törekvő mondatokban”⁶⁰ – értékeli Michel Maas a *Volkskrant* lapjain. Az *NRC-Handelsblad* recenziója úgy véli, hogy „magnum opusában Nádas vakmerő barlangásként ereszkedik az emberi lélek földalatti barlangjaiba annak segítségével,

⁵⁷ Alle LANSU, „Testament van gelouterd mens”, *Het Parool* (2005. augusztus 4.): o. n.

⁵⁸ Sara van der KOOI, „Kentering van een huwelijk hoort niet bij de beste” *8Weekly Webmagazine* (2007. szeptember 7.), hozzáférés: 2018.01.14. <http://8weekly.nl/recensie/theater/impresariaat-wallis-kentering-van-een-huwelijk-kentering-van-een-huwelijk-hoort-niet-bij-de-beste/>.

⁵⁹ Gert HEKMA, „Opgroeien in een homo-erotische broeikas”, *Gay News* (2003. szeptember 30.), hozzáférés: 2018.01.14. <http://users.gaynews.nl/artikel/537/Opgroeien-in-een-homo-erotische-broeikas/537>.

⁶⁰ Michel MAAS, „Het is een dwang, een drang; De ontdekkingsreis van Peter Nadas”, *Volkskrant* (1997. május 16.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.volkskrant.nl/boeken/het-is-een-dwang-een-drang-de-ontdekkingsreis-van-peter-nadas~a477524>.

amit ő az érzelmek végtelen lajtorjájának nevez. [...] Ez egy mai korszellemmel szembemenő könyv, mely túllép minden divaton és áramlaton.” Emellett az író Robert Musilhoz hasonlítja, aki „olyan mélységeig vizsgálja az értelmiség érzelmeit, ahogyan Musil kutatta annak modern életérzését. [...] Az ólomsúlyú étket könnyű felfújtaként szolgálja fel. Ezt többek között zseniális központozással, önmaga relativizálásával, a kommunista rendszerrel szembeni nagy adag halálos humorral és a váltakozó stílusokban megírt fejezetekkel éri el.” Van Esterik összegezve kijelenti, hogy az *Emlékiratok könyve* „olyan mestermű, melyben az egész huszadik század láthatóvá válik rémisztő pompájában”⁶¹. A *Trouw* kritikus szerint „a könyv nem tesz engedményt az olvasónak, aki nem szán elég időt rá – heteket töltöttem vele, és magával ragadott részletező alaposága. [...] Ennél érzékibb könyv nehezen elképzelhető. [...] A legjobb, amit az utóbbi években olvastam, és azt gondolom, hogy nemcsak a magyar irodalom mesterműve, hanem az egész világirodalomé.”⁶²

Nemcsak a holland irodalmi élet, az olvasóközönség is kedvező fogadtatásban részesítette a művet, ami az eladási mutatókat illeti: egy év alatt négy kiadás kelt el, pedig a regény – terjedelménél fogva – roppant drága volt. A könyv fogadtatásáról és fordítási problémáiról Henry Kammer tanulmányt írt, amelyből a következők alfejezetben hozok példákat.

Fordításszemlélet, fordítási stratégiák

Ami a fordítás folyamatát illeti, Henry Kammer általában a magyar művek hollandra fordítását a nagyon nehéz kategóriába sorolja. A nehézségek három csoportját említi: pszichológiai és mentalitásbeli különbségek, a két kultúra eltérő történelme, valamint a két nyelv közötti strukturális eltérések. Érdekes, hogy az első kategória folyományaként szerinte a magyar költői szövegek a holland fülnek gyakran túl patetikusan hangzanak, túl komolynak tűnnek, és meggyőződése, hogy a humor, az önirónia a holland irodalomban nagyobb szerepet játszik, mint a magyarban. Ezt ellensúlyozandó a holland fordítónak „egy kicsit el kell venni

⁶¹ Chris van ESTERIK, „Langs de ladder van het gevoel: Roman van Peter Nadas, een encyclopedie van de erotiek”, *NRC Handelsblad* (1993. november 26.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/11/26/langs-de-ladder-van-het-gevoel-roman-van-peter-nadas-7204685-a1197691>.

⁶² Tom van Deel, „Peter Nadas, ‘Het boek der herinneringen’ met een vergrootglas in zijn pen”, *Trouw* (1994. január 6.), hozzáférés: 2018.01.14. <https://www.trouw.nl/cultuur/peter-nadas-het-boek-der-herinneringen-met-een-vergrootglas-in-zijn-pen~ae6d1866/>.

az erejét, máskülönben a szöveg hamis, patetikus vagy végletes benyomást tesz az olvasóra, jóllehet az eredeti nyelvben ez egyáltalán nincs így”⁶³. A második csoportba tartozik többek között a szocializmus fogalmi rendszere, terminológiája vagy a népies irodalom: ezek szinte ismeretlenek Hollandiában, így nehezen átültethetőek. A fordítónak résen kell lennie, nehogy a népies elemek használata túlzott egyszerűséget vagy nacionalizmust sugározzon a holland olvasó számára. Kammer szerint a nehézségek harmadik csoportja okozza a legtöbb fejtörést a holland fordítónak: a nyelvtan minden szintjén jelentkező különbségek. A magyar igealakokban rejlő alanyt a holland névmással kénytelen kifejezni, ami nem kívánatos ismétléshez, stilisztikai különbségekhez vezethet. A szórend szerepe a két nyelvben szintén eltérő: a hollandban sokkal kötöttebb, a magyarban viszont minden egyes szórendi változtatás más jelentésárnyalatot eredményez. E szerkezeti különbség miatt a magyar szórend többnyire nem követhető, „ezért különböző trükköket kell alkalmazni, hogy a szöveget megfelelően adjuk vissza”⁶⁴. A toldalékokkal manipuláló nyelvi játékok szintén problémát okoznak. Kammer ezenkívül a magyar nyelv szegényes időrendszerét és a passzívum hiányát tartja alapvető nehézségnek. A fordítónak például minden esetben el kell döntenie, hogy a magyar múlt idő fordítására a hollandban létező három lehetőség közül melyiket válassza. Kammer szerint továbbá a magyar szövegek jóval gyakrabban többértelműek, mint a holland szövegek. Kérdés tehát, hogy a célnyelven is vissza lehet-e adni az ambiguitást, és ha igen, milyen módon?

Kammer akkor tart jónak egy fordítást, ha eredménye olyan, mintha holland anyanyelvű írta volna. Ezzel csatlakozik ahhoz az irányhoz, amely szerint a fordítás sikerének feltétele nem a forrásszöveghez való hűség, hanem az, hogy az átköltés képes-e beilleszkedni a célnyelv hagyományába. Szöveg-hűség és szabadság viszonyáról a következőket vallja: „Van egy áramlat, amely szerint a lehető legközelebb kell maradni az eredeti szöveghez. Ám akkor folyton azt kellene leírnom, hogy »ik kus uw hand« [csókolom a kezét], ami szokványos köszönés a magyarban, nem szó szerint értendő. Nem teszem ezt: meggyőződésemm, hogy a szövegnek gördülékenyen olvashatónak kell lennie a közönség – akár egy Assenből származó nő, akár egy Zwollében élő férfi – számára. Ezért szoktam a munkát egy időre félretenni miután elkészült, hogy később még egyszer átnézzem. Olyankor már kissé leülepedett a magyar eredeti, és fokozottabban tudok figyelni a hollandra.”⁶⁵

⁶³ KAMMER, „Nádas Péter...”, 70.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Idézi Thijs KETTENIS, „C.N”, *Universiteitskrant RuG* (2004. október 27.), hozzáférés: 2018.01.14. http://h-kammer.nl/werk/uk/art_uk.htm.

Egy regény átültetéséhez tehát a következő módszerrel fog hozzá: „Mindig kétszer elolvasom a regényt, mielőtt elkezdeném a fordítását.”⁶⁶ Az *Emlékiratok könyvének* fordítására áldozott három év (!) első harmadában Kammer csupán olvassa a művet, jegyzeteket készít, és tájékozódik a szöveggel kapcsolatban: „Először csak a cselekményt próbálom értelmezni, a második olvasás során jegyzeteket készítek, többnyire a margón, megkeresem az ismeretlen szavakat, és szükség esetén kutatást végzek, valamint időnként magyar anyanyelvűektől kérek tanácsot.”⁶⁷

Hosszú kutatás előzte meg például a „kohaniták” szó fordítását, ami Konrád György *Kerti mulatságában* fordul elő. Manapság könnyen megtalálni az interneten a jelentést, „de amikor a könyvet fordítottam, még nem létezett Wikipédia, így hát zsidó enciklopédiákat kellett felkutatnom a groningeni könyvtárban, sőt, még a groningeni rabbitól is tanácsot kértem. Végül kiderült, hogy ezt a szót leginkább a „kohaniem” terminussal lehet lefordítani.”⁶⁸

Kammer jobban kedveli a honosító, mint a magyarázó fordítást. A honosító fordítás példája a magyar „méltóságos uram” megszólítás fordítása Kosztolányi *Édes Anna* című regényében. A címet „hoogedelgestrenghe heer”-nek fordította, ami bár magas rangú tisztviselők létező titulusa, a hollandban azonban kizárólag írásban használják. Mivel a megszólításnak a könyv vonatkozó részében speciális jelentése van – Ficsor házmester ezzel mutatja szolgálalkúságát Vizy felé, és azt kívánja hangsúlyozni, hogy a kommunizmust elutasítja –, nem hagyhatta fordítatlanul még akkor sem, ha valójában nincs holland megfelelője.

Egy másik példa a magyarázó fordítás elkerülésére: az *Édes Anna* fordításában a magyar utcanéveket is lefordította hollandra, mivel egyes nevek vallással kapcsolatos konnotációval rendelkeznek a könyvben, az olvasóhoz pedig nem jutna el ez a jelentésréteg, ha magyarul hagyta volna, vagyis kénytelen lett volna jegyzeteket fűzni hozzá. A nevekből kiolvasható római-katolikus vallás ellentétben áll a Tanácsköztársaság híveinek ateista felfogásával. Kammer azért is érezte magát feljogosítva erre, mert a holland olvasó számára a magyar utcanévek olyannyira egzotikusan hangzanak és kiejthetetlenek, hogy irodalmi-esztétikai szempontból zavaróan hatnának egy holland nyelvű szövegben. A „Szentháromság tér” például a holland szövegben „Plein der Heilige Drievuldigheid”.

⁶⁶ Henry KAMMER személyes írásbeli közlése (2016).

⁶⁷ Ua.

⁶⁸ Ua.

Egyes helyeken azonban kénytelen magyarázatot fűzni a kultúrafüggő szavakhoz. Ugyanebben a könyvben a „hős ludovikások” kifejezést „Ludowikaners”-re hollandosítja, és magyarázatként hozzáfűzi, hogy „a katonai akadémia tanulói”, így nem szükséges a lábjegyzet. „Az, hogy szabadabban fordítok, nem jelenti, hogy könnyebb a dolgom. Megpróbálom a stílust és a hangulatot a lehető legjobban átültetni, ez pedig meglehetősen fejtörést okoz. Egyes szövegeket többféleképp megfogalmazok, aztán kiválasztom a legjobbat, vagyis a folyamat rengeteg időt vesz igénybe. Átlagosan két oldalt fordítok naponta.”⁶⁹

Ha tekintetbe vesszük a Kammer által fordított magyar művek stilisztikai sajátosságait, például hogy Nádas Péter nem ritkán hatvan tagmondatból álló mondatokat használ, nem csodálkozhatunk ezen a tempón, hiszen „[...] előfordult, hogy egy egész délutánon át gondolkoztam egy ilyen mondaton”⁷⁰. Az *Emlékiratok könyvében* előforduló nyelvtani szerkezetszakadások is jelentős kihívás elé állítják a fordítót. Következő példánk szemlélteti, hogy nem minden esetben tudta leküzdeni az akadályokat: „[...] most hát *azzal vigasztalom magam*, miközben kellemetlen őszi náthámat kúrálgatok, s ezért az agyam nem alkalmas semmi másra, de taknyosan is lényeges dolgok körül kószál, *hogy eszembe juttatom a berlini őszyket*”⁷¹ (a szerző kiemelése, V. O.). Ezt a szakaszt Kammer a következőképpen fordítja: „[...] *daar troost ik me dus mee*, terwijl ik de onaangename najarsverhouding cureer waardoor mijn hersenen nergens toe in staat zijn, hoewel ze zelfs in deze snotterige toestand voortdurend bezig zijn met essentiële zaken *en mij de Berlijnse herfstdagen in gedachten brengen*”⁷² (a szerző kiemelése, V. O.).

Példánkban a forrásszövegben egy sok részmondatból álló mondatban az egyik főmondat és határozói mellékmondata közé három egyéb mellékmondat ékelődött. A holland fordításban a szerkezet megváltozott: míg a főmondatban szereplő utalószó („azzal”) a magyar eredetiben előreutal, a fordításban („daar-mee”) az előző részmondatra utal vissza. Ilyen módon az eredeti logikai szál nem tartja össze a mondatot.

Előfordul, hogy a holland és a magyar nyelvtan szórendi különbségei arra kényszerítik a fordítót, hogy a mondat legvégén megnevezett alanyt előrehozza a mondat elejére. A következő példában az író szándékosan tartja vissza az információt, a célnyelvi szövegben viszont az alany előrehelyezése sajnos a mondat fókuszanak megváltozásával is jár: „Mondjuk elmesélhetném, hogy Kühnertékhez,

⁶⁹ Idézi KETTENIS, „C.N”

⁷⁰ KAMMER, „Nádas Péter...”, 71.

⁷¹ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve* (Pécs: Jelenkor, 1994), 7.

⁷² NÁDAS Péter, *Het boek der herinneringen* (Amsterdam: Van Genneep, 1993), 11.

a Steffelbauer utcába, Berlin abba a déli kerületébe, melyet Schöneweidének, azaz »szép legelőnek« neveznek, s amely mintegy harminc percre van a város szívéből, az Alexander tértől, vagy ha a mindig pontosan érkező csatlakozást lekési az ember, s az esőben kell várakoznia, akkor negyven percre, egy órára is, *Thea Sandstuhl hozott ki, Thea*.⁷³ (a szerző kiemelése, V. O.)

„Ik zou bijvoorbeeld kunnen vertellen *hoe ik door Thea, Thea Sandstuhl*, naar de Kühnerts in de Steffelbauerstrasse werd gebracht, naar die zuidelijke wijk van Berlijn die Schöneweide – ‘mooie weide’ – wordt genoemd en in een halfuurtje vanuit het centrum van de stad, de Alexanderplatz, te bereiken is, of, als je de altijd punctuele aansluiting mist en in de regen moet wachten, in veertig minuten à een uur.”⁷⁴ (a szerző kiemelése, V. O.)

A szinonimák halmozása meglehetősen idegen az eredeti holland irodalmi szövegektől, ezért átültetésük szintén problémaforrás: „Így appelon álltamban például, ha elfáradtam, s nem nézve: sár van ott vagy pocsolya, egyszerűen csak *belyet foglaltam, lecsücsültem* [...]”⁷⁵ (a szerző kiemelése, V. O.).

Lássuk, mi történt az ismétléssel a holland szövegben: „Als ik bijvoorbeeld op de appèlplaats stond en moe werd, *ging* ik gewoon op de grond *zitten* [...]”⁷⁶ (a szerző kiemelése, V. O.). Más helyütt azonban a fordító talált lehetőséget a célnyelven a bővítmények halmozásának visszaadására, ami Kertész esetében az egyedi stílus egyik fontos jellemzője: „Kijelenthetem, hogy *annyi igyekvés, oly sok hasztalan próba, erőfeszítés* után idővel magam is megtaláltam a békét, nyugalmat, a könnyebbséget”⁷⁷ (a szerző kiemelése, V. O.). „Ik kan zeggen dat ik na *heel veel nutteloze pogingen, proefnemingen en krachtinspanningen* ten slotte in een toestand van innerlijke rust, zielsvrede en zorgeloosheid geraakte”⁷⁸ (a szerző kiemelése, V. O.).

A kultúraátvitel érdekében Kammer sok lábjegyzetet, illetve végjegyzetet alkalmaz – utóbbi kevésbé zavaró a szövegben –, mert meggyőződése, hogy számos olvasó nagyon kevés ismerettel rendelkezik Magyarországról. Magyarázó jegyzetek nélkül véleménye szerint sok minden nem lenne világos a célnyelvi olvasóközönség számára. A *Kakasok bánata* című Konrád-regényhez nem kevesebb mint 87 lábjegyzetet fűz, ami hasznos, ám némileg megakasztja a kellemes

⁷³ NÁDAS, *Emlékiratok...*, 8.

⁷⁴ NÁDAS, *Het boek...*, 12.

⁷⁵ KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság* (Budapest: Századvég, 1993), 138.

⁷⁶ KERTÉSZ Imre, *Onbepaald door het lot* (Amsterdam: Van Gennep, 1995), 158.

⁷⁷ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 138.

⁷⁸ KERTÉSZ, *Onbepaald...*, 158.

olvasásélményt.⁷⁹ Ha például intertextualitás fordul elő a műben, és az utalás ismerete szükséges a célnyelvi szöveg megértéséhez, láb- vagy végjegyzetben tudatja az olvasóval az ismeretet. Az *Édes Annában* olvashatjuk a „csonka Magyarország” kifejezést, amelyről Kammer a következőképpen nyilatkozik: „Ezt a szövegrészletet úgy fordítottam, hogy »verminkte Hongarije«, és magyarázó jegyzetet fűztem hozzá, mert közel nem mindenki tudja Hollandiában, mi történt Magyarország területével az első világháború után. Az irredenta jelmondat szövegét – »Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország« – nem említettem meg a jegyzetben, hiszen az túl messze vezetett volna, ráadásul szükségtelen volt a szöveg helyes értelmezéséhez.”⁸⁰

Konrád György *Kakasok bánata* című regényében található mondata – „Íme, hát meglegte hazáját” – József Attila „Íme, hát meglegtem hazámat” kezdetű versére utal. A mondatot Kammer szó szerint fordította: „Kijk eens aan, hij heeft zijn vaderland gevonden”, és a végjegyzetben a vers említésével rámutatott az intertextualitás meglétére. Ha az ismeret a megértéshez nem elengedhetetlen, vagy a szöveg világirodalmi utalást tartalmaz, a fordító nem helyez el lábjegyzetet, hanem a lehető leghamarábban marad az eredeti szövegnél.

A jegyzetapparátus használatának szükségességébe vetett hite meglehetősen eltér az általános holland kiadói gyakorlattól, ami a hatvanas évektől kezdve inkább a „lábjegyzet-fóbia” elnevezésre tarthat számot.⁸¹

Arra a kérdésre, mi a véleménye a holland műfordítói gyakorlatról, tendenciáról, normáról, azt válaszolja: „Csak a magyar–holland irányú fordításokról merek nyilatkozni. Ezek általában jó minőségűek, de az én ízlésemnek túlságosan szó szerintiek, egzotizálóak, ezért a hollandságuk kissé nehézkes.”⁸²

Mennyire illeszkedtek be, találták meg helyüket a Kammer által fordított magyar szerzők és műveik a holland irodalmi életben? George Steiner nagy formátumú elméleti művében hangsúlyozza, hogy az átvitt szövegek nagyon különbözőképp viselkedhetnek a célnyelvi kultúrában: „Az új szerzemények áthatolásának és beilleszkedésének számtalan fokozata létezik, a teljes asszimilációtól és az olyan megrogzított otthonosságtól, mint amit a kultúrtörténet például Luther *Bibliájának* vagy North *Plutarkhoszának* tulajdonít egészen addig, hogy

⁷⁹ Thijs van NIMWEGEN, „Existentiële sport: György Konrád – Het verdriet van de hanen”, *8Weekly Webmagazine*, hozzáférés: 2018.01.14. <http://8weekly.nl/recensie/boeken/gya-rgy-konrad-het-verdriet-van-de-hanen-existential-le-sport/>.

⁸⁰ Henry KAMMER személyes írásbeli közlése (2016).

⁸¹ Vö. Arie POS, „Vertalersvoetnoot”, *Filter* 17, 4. sz. (2010): 75–79, 75.

⁸² Henry KAMMER személyes írásbeli közlése (2016).

egy műalkotás – mint például Nabokov *Anyeginje* – tartósan megőrzi idegenségét és marginalitását.”⁸³

A recenziók és az eladási adatok alapján elmondható, hogy számos Henry Kammer által fordított magyar szerző és műve megtalálta a helyét a holland irodalmi életben, és ezzel együtt olvasóközönségét is.

Megjegyzendő azonban, hogy alig akad recenzió, kritika, mely – esetleg részletebben – kitérne a fordító személyére, és összekötné az író teljesítményét, a mű hatását a kultúrák közvetítő kvalitásaival.

A jelenleg 75 éves fordító kilenc éve határozta el, hogy nem vállal több műfordítást, és más módon tartja karban magyar nyelvtudását. Bő tíz évvel ezelőtti írásában felsorolja, mit szeretne még hollandra lefordítva látni: Petőfi válogatott verseit, Adyt, József Attilát, Móricz Zsigmond regényeit, Németh Lászlót, Kaffka Margitot, Krúdyt, Kosztolányit, aki egyébként kedvenc magyar szerzője. „A modernebb írókról nem merek véleményt mondani, mindenesetre kíváncsún tartanám, ha Krasznahorkai László egy-két regényét kiadnák holland nyelven.”⁸⁴ Örömmel nyugtázhatja, hogy azóta több Kosztolányi-, Kaffka Margit-, Krúdy Gyula-kötet megjelent hollandul, sőt, 2012-ben a *Sátántangó* (1985) is Alföldy Mari fordításában, aki kulturális közvetítőként – joggal állíthatjuk – Henry Kammertől átvette a stafétabotot.

⁸³ George STEINER, *Bábel után: Nyelv és fordítás*, 2. köt. (Budapest: Corvina, 2009), 3.

⁸⁴ KAMMER, „De Hongaarse...”, 7.